

**МОРХЎР (*CAPRA FALCONERI* WAGNER, 1839) НИНГ БИОЛОГИЯСИ
ВА ЭКОЛОГИЯСИ ДОИР МАЪЛУМОТЛАР**

Абраматов Махамеди Бойкабулович

Термиз давлат университети, Ўзбекистон, Термиз шаҳри

(Associate Professor of Termez State University)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Morxo'r (*Capra falconeri* Wagner, 1839)ning biologiyasi va ekologiyasi o'rganildi. Tadqiqotlar davomida ushbu tur ozuqlanishi, ko'payishi va yashash sharoitlari haqida yangi ma'lumotlar to'plandi.

Kalit so'zlar: Morxo'r, qo'riqxonalar, ekologiya, biologiya, o'simliklar.

Аннотация. Изучена биология и экология винторогий козёл (*Capra falconeri* Wagner, 1839). В ходе исследований была собрана новая информация о питании, размножении и условиях жизни этого вида.

Ключевые слова: винторогий козёл, заповедник, экология, биология, растений.

**BIOLOGY AND ECOLOGY OF MARKHOR (*Capra falconeri* Wagner,
1839)**

Abramatov Maxamadi Boykabulovich - Termiz State University, dotsent. Termiz,
Uzbekistan

Abstract: The biology and ecology of the markhor (*Capra falconeri* Wagner, 1839) were studied. During the research, new information was collected on the diet, reproduction and living conditions of this species.

Key words: Markhor, reserve, ecology, biology, plants.

Морхўр ёки бурама шохли эчки (*Capra falconeri* Wagner, 1839) Ер шари табиатидан бутунлай йўқ бўлиб кетиш арафасидаги тур сифатида муҳофаза қилинади. Табиат ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш халқаро Иттифоқи Қизил рўйхати (EN тоифали) ва Ўзбекистон Республикасининг Қизил Китобига (1CR тоифали) киритилган.

Бугунги кунда морхўр ёки бурама шохли эчки - *Capra talconeri* Wagner, 1839. ssp. *Heptneri* Zalkin, 1945 атамаси қабул қилинган. Мазкур ҳайвон жуфт туёқлилар туркумига кирувчи қовушшохлилар оиласининг тоғ эчкилари авлодига мансуб.

Морхўр бир мунча йирик жонивор бўлиб, тана узунлиги 150-175 см, елкасининг баландлиги 100-110 см, вазни 110 кг гача етади. Урғочилари эркакларига нисбатан майдароқ бўлади. Эркакларининг тана узунлиги 155-175 см, урғочилари 145-150 см, елка баландлиги 85-100 см, эркакларининг вазни 86-120 кг, урғочилари 32-45 кг, шохлари штопорсимон (пармасимон) буралган бўлиб, ўнг шохи ўнг томонга, чап шохи чап томонга буралган бўлади, эркакларининг шохининг узунлиги 43-73 смгача, ташқи қирраси узунлиги 55-110 см, урғочиларда шох узунлиги 12-25 см ни ташкил қилади. Эркак морхўрнинг ёшини шохларига қараб аниқлаш мумкин. Ҳар йили шохларида қалинлашган халқалар ҳосил бўлади.

Эркак морхўр шохлари ҳар 4 ёшда бир марта тўлиқ спирал ҳосил қилиб буралиши аниқланган. Бурама шохли эчкиларни маҳаллий аҳоли морхўр номи билан, балоғатга етган эркакларини - така, урғочиларини - эчки, 1 ёшгача бўлган индивидларини - улоқ, 2 ёшли индивидларини тувча, деб юритишади.

Тарқалиши ва яшаш жойлари. Кўҳитанг тоғининг Вандоб, Олтиқунлик, Зиралик, Кийикдара, Тошлиюртсой, Жингилдара, Етимтоғ, Палангдара, Қуруққулсой ҳудудларида кўп учрайди.

Морхўрлар тоғларнинг тош-қояли ва сийрак арчазорлари ёнбағирларида ҳаёт кечириб (д.с.б. 1500-2500 м), ёзда баланд тоғ (алп) ўтлоқларигача (д.с.б. 3000 м) кўтарилади. Ҳайвон қишда тоғларга қор тушиши билан Қуруққулсой, Етимтоғ, Палангдара, Тошлиюртсой, Бодомзор, Тангидевол участкаларида 1300-1800 метр баландликдаги ҳудудларга тушиб келади, асосан офтобрўй ён бағирларида учрайди. Қор эриши билан (апрель-май ойларида) 2300-2800 м баландликдаги жойларга кўтарилади, арчазорлар

якинида ҳаёт кечиради, калин қор тушган пайтларда улар асосан арчазорлар ичида учрайди.

Морхўрлар гуруҳ ёки пода бўлиб яшайди. Улар турли ойларда ҳар хил таркибли гуруҳларни ҳосил қилади. Морхўрларнинг қайд қилинган гуруҳлари январь -март ойларида асосан аралаш гуруҳлар бўлган бўлса, апрель ойидан эркак, урғочи ва аралаш гуруҳлар ажратилади, май-июнь ойида урғочи гуруҳлар энг кўп нисбатда учрайди. Июль-август ойларида бу таркиблар ўзгармайди. Сентябрь ойининг охирларидан морхўрлар аралаш ёки урчиш гуруҳлари ҳосил қила бошлайди. Чунки, бу даврда урчиш учун эркак ва урғочи гуруҳлар аралашиб кетади. Лекин, урчиш гуруҳларига ёш эркак морхўрлар катта ёшли такалар тазийқи туфайли қўшилмасдан 50-200 метр масофада ушбу гуруҳларга эргашиб юради. Бу даврда гуруҳлардаги морхўрлар сони 40-70 бошга етади. Урчиш морхўрларда октябрь ойининг учинчи ўн кунлигидан бошланади ва декабрь ойигача давом этади.

Морхўрлар 2-3 ёшда жинсий жиҳатдан вояга етади. Урчиш даврида кучли эркак морхўрлар 5-10 бош урғочи морхўрни ўз атрофида сақлаб, ҳарам ҳосил қилади. Бу даврда эркак морхўрлар ўртасида шиддатли жанглар бўлиб ўтади, лекин жанглар ҳайвоннинг ўлими билан тугамайди.

Морхўр полигам ҳайвон ҳисобланиб, бирмунча кучли ва фаол морхўрлар ўз атрофида урғочиларини тўплаб гуруҳ ҳосил қилади. Сурдак даври бошларида кўпинча 2-3 та шундай гуруҳларнинг қўшилиши натижасида гала ҳосил қилади. Бу вақтда эркаклари ўртасида қаттиқ олишув бўлади. Жангларда нафақат кучли катта ёшдаги такалар, балки ёш такалар ҳам қатнашади. Одатда жанг олдидан эркак морхўрлар бир-биридан масофани сақлаб юради.

Туёқлари билан ерни кавлаб, тупроқни чангитишади. Аста-секин улар ўртасидаги масофа қисқариб боради. 10-15 метр масофа қолганда бир-бирига шиддат билан ташланиб, шохлари ёрдамида рақибига кучли зарба беришади.

Бу зарбалар шунчалик кучлики, шовқинини 1-1,5 км масофадан эшитиш мумкин.

Овқатланиши. Морхўр асосан эфемер ўсимликлар, бута ва чалабуталарда, наъматак, учқат, тоғолча, дўлана, аччиқ бодом, заранг, ирғай, чаканда, зирк каби бута ва дарахт новдалари ҳамда барглари, ширач, ровоч, тоғ ялпиз, илоқ каби ўсимликлар билан овқатланади. Қишда шувоқлар, арча новдалари ва қуриб қолган ўт-ўланларни истемол қилади. Морхўрлар баҳорда пиёзлар (анзур пиёзи, ёввойи пиёз), оқ каррак, ровоч, наъматак, туркистон заранги, учқат, арча (морхўрлар кўпроқ кекса арчаларнинг устига чиқиб, осилиб барг-новдаларини истеъмол қилгани кўп кузатилади), ёввойи арпа, ёввойи сули, ёввойи бодом, бодомча ва бошқа ўсимликларни истеъмол қилади. Баҳор охирларида асосан дарахт ва буталарнинг барг-новдаларини истеъмол қилаётгани кузатилди ҳамда асосан бодомча, заранг, учқат, арча, ёввойи бодом, наъматак каби дарахт ва буталарнинг баргли новдаларини ҳамда ғалладош ўсимликлар, пиёздошларни истеъмол қилиши кузатилади.

Морхўрлар қиш фаслида ғалладош ўсимликларнинг пичанлари, арчанинг барглари, шувоқ ва бошқа ўсимликларнинг қуриган таналари билан озиқланиб, қуриган ўт-ўлан истеъмол қилади, қор ва булоқ сувини ичади.

Морхўр сонини чекловчи омиллар. Морхўрлар сонининг камайиб кетишига ўтмишда уларнинг махсус овланиши ва яшаш ҳудудларига чорва молларнинг ҳайдалиши сабаб бўлган, ҳозирги кунда эса ноқонуний овчилик, яъни браконерлик ҳамда чорвачиликда яйловлардан кенг кўламда фойдаланиш, умуман олганда инсон ва унинг хўжалик фаолияти сабаб бўлмоқда.

Ноқонуний овчилик, морхўрнинг яшаш ҳудудига чорва молларини узлуксиз ҳайдаш, таъқиб қилиш ва бошқалар бурама шохли эчки популяцияси ҳамда ареалига салбий таъсир кўрсатган. Хуштаъм гўшти, нозик териси ва шохи учун уни кўплаб овлаганлар.

Кўпайтириш ва муҳофаза қилиш чоралари. Морхўр тутқунликда кўпая олади, шу сабабли уни вольер ва парваришхоналарда кўпайтириш орқали йўқолиб кетган ҳудудларда морхўр сонини тиклаш мумкин. Бундан ташқари, морхўр Сурхондарё вилояти учун эндемик тур ҳисобланади.

Муҳофаза чоралари. Морхўрни овлаш таъқиқланган. Сурхон давлат кўрикхонасида, Бойсун ўрмон хўжалигида муҳофаза остига олинган. СИТЕСнинг 1-иловасига киритилган. Ҳудудий муҳофазасини кучайтириш ва тутқунликда кўпайтириш учун Сурхон давлат кўрикхонасининг ҳудудини морхўр учрайдиган ҳудудлар (Кўлват, Панжоб, Зарвус массивлари) ҳисобига кенгайтириш ва кўрикхонада муҳофаза ишларини кучайтириш, Бойсун ўрмон хўжалигида уларнинг аниқ сонини ҳисоблаб боришни йўлга қўйиш, парваришхоналар ташкил этиш, Боботоғ тизмасида морхўрнинг учрашини аниқлаш мақсадида қайта тадқиқотлар ўтказиш.

Бўрилар томонидан морхўрларнинг бевосита истеъмол қилганлиги кузатилмаган бўлсада, бўрилар сонининг ошиб бораётганлиги, уларнинг экскрементларида морхўр жунлар учратила ётганлигини ҳисобга олган ҳолда морхўрларнинг сонига ва популяциясига бўрилар томонидан салбий таъсирнинг ошиб бораётганлигини аниқлаш мумкин. Шу сабабли бўрилар сонининг камайтирилишига қаратилган тадбирларни амалга ошириш талаб қилинади.

Адабиётлар рўйхати

1. Лим В.П., Холиков Т., Джабборов А., Чориев Э. -Винторогий козел, -“Экология хабарномаси” журнали. №5.2009 й.
2. Султанов Г.С. Винторогий козел в Узбекистане. Труды ИЗП, том II. Ташкент, Изд-во АН Уз. ССР, 1953.
3. Ишунин Г.И. Распространение винторогого козла в Средный Азии. Териология. Новосибирск, 1972.

4. Холиков Т. Материалы по состоянию популяции и биологии мархура или винторогого козла (*Capra falconeri* Wagner, 1839) в заповеднике «Сурхан» (Республика Узбекистан). Узбекский биологический журнал, 2002 г. №4. стр.62-65